

A K 109638 számú, „A fenomenológia és az analitikus filozófia lehetséges kapcsolódási pontjai az elmefilozófia területén” című projekt záró kutatási beszámolója a 2013. szeptember 1-től 2018. augusztus 31-ig terjedő időszakban

Kutatásunk fő célkitűzését azoknak a filozófiai problémáknak a feltérképezése és elemzése alkotta, melyek kapcsán az analitikus filozófia és a kontinentális fenomenológia (mint két különböző filozófiai hagyomány) termékeny párbeszédet képes folytatni. Értelemszerűen adódott a feltételezés: e két tradíció az elmefilozófia területén képes hatékonyan együttműködni. Ennélfogva kutatásaink során elsősorban azt vizsgáltuk: a tág értelemben vett fenomenológiai módszer (tudniillik: az elme jelenségeinek egyes szám, első személyű elemzése) eredményei hogyan hasznosulhatnak az elmével kapcsolatos filozófiai elméletekben.

Meg kell említenünk: csoportunk kutatási helye a vezető kutató munkahelyváltozása következtében megváltozott: a Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar Társadalomtudományi Tanszékéről az az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Kutatóintézetébe került. A tervezett négy év helyett ezért tartott a kutatási ciklus öt évig.

Az alábbiakban a legfontosabb szakmai eredményeinkről számolunk be.

1. A kutatási időszak elején végzett egyik kutatásunkban azt igyekeztünk megmutatni, hogy a mentális fikcionalizmus álláspontja alulmotivált elméleti választás. Ezen elképzelés szerint a mentális állapottulajdonító mondatok kimondása során nem köteleződünk el a kimondott mondatok igazságfeltételeinek fennállása mellett, vagyis nem tényállító módon használjuk őket. Kutatásunk során részletesen elemeztük az álláspont melletti érveket, és megállapítottuk, hogy a népi pszichológiai diskurzus fikcionalista értelmezésének szükséges feltétele, hogy racionális kétely álljon fenn a mentális jelenségek létezését illetően. Fő tézisünk szerint azonban a mentális jelenségek teljes egészükben vagy legalábbis prototipikusan megfeleltethetők a fenomenológiailag reális tudatos tapasztalatoknak, melyek létezésével kapcsolatban nem merül fel racionális kétely.

2. Kutatásaink egyik legfontosabb kérdése az öt év alatt a következő volt: milyen viszony áll fenn a tudatos tapasztalatok fenomenális és intencionális tulajdonságai között, vagyis általában a fenomenalitás és az intencionalitás között. E témával kapcsolatos publikációinkban és előadásainkban amellettt hoztunk fel érveket, hogy a kortárs elmefilozófiai megközelítések nagy része nem tisztázza kellő mértékben a kétfajta tulajdonság viszonyát. Mind a fenomenális intencionalizmus hívei, mind az úgynevezett reprezentacionalisták anélkül állítanak föl egyfajta megalapozási viszonyt a két fajta tulajdonságcsoporthoz, hogy pontosan tisztáznák a viszony természetét, tehát hogy azonosságról, metafizikai függésről vagy szemantikai kapcsolatról van-e szó.

Bizonyos értelemben ez negatív eredmény: kezdeti hipotézisünk és erre alapuló célkitűzésünk ugyanis az volt, hogy azt mutassuk meg: valamennyi tudatos tapasztalat rendelkezik mind

intencionális, mind fenomenális tulajdonságokkal. Csakhogy, a közelebbi vizsgálat azt az eredményt hozta, hogy amikor tudatos tapasztalatainkat intencionális kifejezésekkel írjuk le, akkor ez valójában mindig egyes szám, harmadik személyű perspektívából történik. Természetesen ez nem zárja ki, hogy az intencionális tulajdonságok jelenléte mindig valamilyen egyes szám első személyű perspektívából megjelenő fenomenális minőséggel járjon együtt, azonban a kétfajta tulajdonság nem vezethető vissza egymásra.

3. Ugyancsak központi jelentőségű volt kutatásaink kapcsán az a mind a kortárs analitikus elmefilozófiában, mind pedig a fenomenológiában gyakran felmerülő kérdés, hogy mi a mentális vagy tudatos állapotok megkülönböztető jegye. Röviden: mitől mentális entitás valami? Mármint, a mentális jelenségek lényegi tulajdonságaként a fenomenális tudatosságon és az intencionalitáson túl legtöbbször a mentális állapotok privát jellegét szokás a szakirodalomban megjelölni. Ezzel kapcsolatos kutatásunk egyik fontos eredménye, hogy a tudatos tapasztalatok privát természete nem egyeztethető össze még a legtágabb, legmegengedőbb értelemben vett fizikalizmussal sem. Érvelésünk azon alapul, hogy még a fizikalizmus leggyengébb megfogalmazásában is a mentális jelenségek metafizikai vagy nomologikus szuperveniciens függését tételezi föl a fizikai jelenségektől. Így, ha publikus a fizikai bázis, a fizikalista megközelítés szerint publikusnak kell lennie a tapasztalatnak is.

4. Részben az előbb említett eredményre támaszkodva, kutatásaink kiterjedtek a fizikalizmus és az úgynevezett „más elmék” probléma összefüggéseire is. Ennek során – a szakirodalomban jól ismert ellenkező álláspontokkal szemben – azt az elképzelést vettük a védelmünkbe, hogy ez a probléma valójában csak egy hagyományos dualista metafizikai-elmefilozófiai keret elfogadása esetén jelentkezik valódi filozófiai problémaként. A gondolatmenet főként arra támaszkodik, hogy a más elmék létezésének kérdése szorosan összefügg a tudatos tapasztalatok privátságának problémájával, melyről korábban megmutattuk, hogy egy fizikalista ontológia elfogadása esetén nem érvényes.

5. Az analitikus filozófiai tradícióban merült fel ugyan, de a fenomenológiai irodalom is részletesen tárgyalja az úgynevezett elgondolhatósági vagy zombi-érvet, melynek szándékolt konklúziója az, hogy a tudatos tapasztalatok nem fizikai entitások. Kutatásaink egyik fő csapásiránya a kérdéses érv érvényességének megkérdőjelezésére irányult. Célunk annak megmutatása volt, hogy az érvben szereplő zombi-fogalom egyetlen lehetséges konzisztens értelmezése mellett sem lesz az érv érvényes. A fogalom bármely interpretációjával dolgozzunk is, az érv valamelyik premisszája hamis lesz. Kutatásaink kimutatták, hogy a sikertelenség fő oka, hogy az érv a körkörös argumentáció hibáját követi el, hiszen a zombi-fogalom legtöbb értelmezése eleve feltételezi, hogy a tudatos tapasztalatainkat alkotó fenomenális tulajdonságok nem fizikai természetűek.

6. Már kutatásaink kezdetekor felmerült, de az előbb említett elgondolhatósági érv erősítette meg azt a meggyőződésünket, hogy a szakirodalomban lényegében tisztázatlan, mit kell értenünk fizikaiságon (azaz: mit jelent, hogy egy entitás fizikai). Más szavakkal: a test-lélek probléma kortárs kutatói ritkán foglalkoznak érdemben ezzel a kérdéssel, holott ennek megnyugtató megoldása nélkül eldönthetetlen a fizikalizmus melletti és az azzal szembeni

érvek érvényessége, hiszen nem állapíthatunk meg érvényesen semmit a fizikai és a mentális tulajdonságok viszonyáról, ameddig nem tisztázzuk, mit is értünk „fizikai tulajdonságokon”. A kutatásunk során nem találhatunk egyetlen olyan meghatározását sem a fizikaiságnak, amely a test-lélek probléma szempontjából működőképes lenne, vagyis amelynek segítségével hétköznapi intuícióinknak megfelelően, érdemben tárgyalhatnánk a kérdést.

7. Mind az analitikus filozófia, mind a kontinentális fenomenológia elmefilozófiai hagyományában központi kérdésként merül fel a tudat és a tudatosság fogalmának elemzése. E témát kutatócsoportunk a tapasztalat fenomenológiájának elemzésén, valamint a pszichoanalízis és a kognitív tudományok tudattalan fogalmának értelmezésén keresztül vizsgálta. Kutatásaink eredményeképpen arra jutottunk, hogy a különböző elméleti megközelítések, nem túl meglepő módon, különböző tudatfogalommal dolgoznak, így a tudatossággal és a tudattalannal kapcsolatos filozófiai problémák is szerteágazó értelmezést nyernek. Így nem is várható egységes megoldásuk.

8. A kutatási ciklus második felében olyan kérdések is érdeklődésünk homlokterébe kerültek, melyek nem kimondottan az elmefilozófiával kapcsolatosak, de a filozófiai elméletalkotás határozottan számba veszi a releváns fenomenológiai tényeket. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni azt a kutatásunkat, melynek során a morális felelősség és a szabad akarat etikai és episztemológiai problémáit vizsgáltuk. Először is amellet érveltünk, hogy a szabadság fenomenológiája (pontosabban a cselekedeteink spontaneitásának érzése) nem igazolhatja a szabad akaratba vetett hitünket, de alapot szolgáltathat arra, hogy konceptuális különbséget tegyünk véletlenszerű és szabad döntések között. Másodszor is amellet, hogy a morális felelősség (és ennek feltétele: a szabad akarat) kizárólag úgy igazolható, hogy megmutatjuk: csak akkor nem hagyhatóak figyelmen kívül episztemikus kötelességeink, ha morálisan felelősek vagyunk. Harmadszor pedig amellet, hogy a kompatibilista szabadakarat-elméleteket inkább a reflexióra való képességre, mintsem a reflexió aktusára kellene építeni.

9. Ugyancsak a kutatási ciklus második felében merült fel az intencionalitás egy speciális problémája, jelesül az alkotói intenciók által létrehozott fiktív karakterek szemantikai és metafizikai státuszának kérdése. Kutatásaink során amellet érveltünk, hogy bizonyos helyzetekben az átfogóan legjobb megoldás az, ha helyet biztosítunk az akaratlan, vagyis nem intencionális szerzői alkotásnak, azaz az olyan eseteknek, amikor egy szerző szándéka ellenére, az alkotói folyamat általa megélt fenomenológiája ellenére hoz létre egy fiktív karaktert. Álláspontunk szerint az akaratlan szerzői alkotás voltaképpen csak speciális esete az olyan, széles körben elterjedt tévedéseknek, amelyek nyelvhasználatunkat általánosabban is jellemzik.

10. Végezetül elvégeztük kutatásaink egyfajta meta-elemzését is. Ennek során világossá vált, hogy nem evidens, mit kell érteni fenomenológiai tényeken (amire a különböző filozófiai elméletek támaszkodhatnak). Kissé váratlanul ért bennünket az a belátás, hogy – csakúgy, ahogy a filozófia egyéb területén – a fenomenológiában sincsen konszenzus jószerevével egyetlen komoly fenomenológiai kérdésben sem. E meta-áttekintésünk során olyan jól ismert fenomenológiai megfontolásokat is magukba foglaló kérdésekkel foglalkoztunk, mint az

észlelés, valamint a kognitív fenomenológia. Ami az észlelést illeti: kutatásaink azzal az eredménnyel jártak, hogy amennyiben névértéken vesszük az érzéki tapasztalatok (azon belül is elsősorban a vizuális érzéki tapasztalatok) fenomenológiájának valamennyi releváns fenomenológiai aspektusát, akkor kizárólag olyan konzisztens észleléselemeléssel állhatunk elő, mely szemben áll azzal az alapvető és természetes meggyőződésünkkel, hogy mentális tartalmainkhoz privilegizáltan férünk hozzá. Ami pedig a kognitív fenomenológiát illeti, vagyis azt a tézist, hogy a gondolati aktusok is – hasonlóan a szorongáshoz, testi érzetekhez – rendelkeznek inherens és distinktív fenomenológiával, kutatásaink során arra jutottunk, hogy a kognitív fenomenális állapotok létezését nem vagyunk képesek megfelelően igazolni.

Vállalásaink teljesülése

1. Kutatócsoportunk publikációi meghaladják a kutatási tervünkben vállaltakat. Több tanulmányunk látott napvilágot, és több konferencián és workshopon vettek részt munkatársaink, mint amennyit terveztünk.
2. Vállalásunkhoz híven minden év elején megszerveztük azokat a konferenciákat, melyek témája minden esetben valamilyen, mindkét filozófiai tradícióhoz szervesen kapcsolódó témát járt körül. 2014-ben „Más elmék”, 2015-ben „Jelentés és tapasztalat”, 2016-ban „Érzelmek”, 2017-ben „Naturalizmus és antinaturalizmus” és végül 2018-ban „A fenomenológiai tényektől a filozófiai elméletekig” című konferenciát. Ezzel kapcsolatban azt a vállalásunkat is teljesítettük, hogy valamennyi általunk szervezett konferencia előadásainak írásos változataiból (megfelelő referáltatási és szelekciós folyamatot követően) tanulmányköteteket szerkesztettünk.
3. Tervezett vállalásaink közül egyetlen fontosabb nem valósult meg. A vezető kutató munkahelyének megváltozása miatt ugyanis félbemaradt az eredetileg Kaposvárra tervezett nemzetközi workshop szervezése, és végül a kérdéses esemény nem került megrendezésre, így a vállalt idegennyelvű tanulmánykötet sem jelenhetett meg.